

АРХАЇЗАЦІЯ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНІЙ ЗАКАРПАТСЬКІЙ ГОВІРЦІ

Анотація. У статті порушено проблеми архаїзації лексики в говірці села Торунь Міжгірського району Закарпатської області. Аналізуються назви меблів та інших хатніх речей, їжі і напоїв, кухонного начиння, одягу, взуття та прикрас тощо.

Ключові слова: діалект, говірка, архаїзація, архаїчні елементи, застарілі реалії.

Summary. The article under consideration touches upon the problems of vocabulary archaization in the patois of the Toron' village (Mizhhirja region, Transcarpathia). The names of different pieces of furniture, household articles, meals, beverage foods, kitchen appliances, clothes, footwear and adornment are analyzed in the article.

Key words: dialect, patois, archaic elements, archaic (old) realia.

Перехід мовних одиниць із активної сфери до пасивної і навпаки відбувається в мові постійно, причому загальновідомо, що інноваційні процеси інтенсивніші, ніж архаїзація. Найбільш помітні ці явища в живому мовленні, зокрема в діалектах, і пов'язані вони як із внутрішнім розвитком української мови, так із екстралінгвальними факторами.

Незважаючи на те, що «старіння» тих чи інших слів певною мірою відображене в наукових розвідках та в лексикографічних джерелах, все ж таки це питання для історичної семасіології та діалектології й досі залишається актуальним (та й, зрештою, буде таким завжди) і потребує детальнішого вивчення саме на базі окремих говірок. Це, на нашу думку, дасть цінний матеріал для подальших, більш ґрунтовних наукових студій стосовно еволюції лексики сучасних українських говорів і наріч. Крім того, ці спостереження стануть у пригоді при укладанні діалектних словників.

Досліджуючи динаміку української діалектної лексики, мовознавці певною мірою звертають увагу й на архаїчні елементи у її складі. Цій проблемі присвятили також спеціальні наукові розвідки Г.Козачук [3], Л.Лисиченко [4], А.Майборода [6], М.Жукова [2] та ін.

Ми ставимо собі за мету прослідкувати, які лексико-семантичні групи слів найбільше піддаються архаїзації в говірці села Торунь Міжгірського р-ну Закарпатської обл., що розташоване у східній частині Верховинського хребта на межі Закарпатської та Івано-Франківської області. На думку одних мовознавців, говірка Торуня належить до бойківської групи говорів, на думку інших, – до закарпатських (верховинських) говірок південно-західного українського наріччя [7: 5]. Під час збору фактичного матеріалу опитано 11 респондентів віком 17–30, 40–50 та 65–80 років, що є представниками трьох поколінь.

Як свідчать результати проведеного нами дослідження, в процесі історичного розвитку певна частина номенів архаїзується. Найбільше тяжіють до цього назви конкретних побутових реалій, які постійно використовуються і змінюються людиною. Це, зокрема, назви меблів та інших хатніх речей, кухонного начиння, одягу, взуття та прикрас тощо.

У складі **назв меблів та інших хатніх речей** говірки села Торунь помітно архаїзувалися номен

бамбет «дерев'яний розсувний тапчан» (з нім. *Bankbett* [5: 34]). Див. бойк. *бамбет*, *бамбетель* т.с. (ОСБГ, I, 42), гуц. *бамбетиль* т.с. (ГГ, 20); *верета* «матрац, набитий соломою» (з псл. **verta*, **verto* (ЕСУМ, I, 354)). Див. бойк. *верета* т.с. (ОСБГ, I, 90), пор. гуц. *веретіна*, *веретинина* «грубооткане полотно, призначене на рядно» (ГГ, 34); *куфер* «чемодан» (через польську з нім. *Koffer* (ЕСУМ, III, 164)), що витіснено словом *чумаїдан*. Див. бойк. *куфер* «чемодан з дошок або фанери» (ОСБГ, I, 399), пор. гуц. *куфер*, *куферок* «скриня» (ГГ, 108), зах.пол. *куфер* 'окована скриня з вигнутим вічком для зберігання одягу' (Арк., I, 273); *пран:ук* «дерев'яний пристрій для прання білизни». Зберігається тільки у вислові: *йязик йак пран:ук*. Див. бойк. *праннык* т.с. (ОСБГ, II, 133).

Зовсім вийшли з ужитку лексеми *каганець* '«світильник». Пор. бойк. *каганець* «каганець», «ліхтарик» (ОСБГ, I, 334), гуц. *каганец*, *каганець* т.с. (ГГ, 88), зах.пол. *каганець* 'примітивний пристрій для освітлення' (Арк., I, 203); *кресало* «сталеві пластинка для викресування вогню з кременю». Див. бойк. *кресало*, *кресіло* т.с. (ОСБГ, I, 387), пол. *кресиво*, *кресило*, *кресіво*, *кресіло* т.с. (Лис., 106), зах.пол. *кресало* т.с. (Арк., I, 252); *чир'* «висушений гриб-трутовик або гніт, що запалюється від іскри в процесі викресування вогню кресалом». Див. гуц. *чир*, *чір* «губка з бука; трут» (ГГ, 212); *скіпка* «довга тонка тріска, що вживалася у давнину для освітлювання в хаті». Див. зах.пол. *скілка*, *скіпка* т.с. (Арк., II, 148, 150), пор. гуц. *скіпка* «тріска, лучина» (ГГ, 171), пол. *скіпка* «тріска для розпалювання дров» (Лис., 196).

Чи не найпомітнішою в говірці села Торунь є архаїзація **назв одягу, взуття та аксесуарів**, частина яких зовсім зникла з ужитку, а частина переважає тільки в мові старшого покоління: *анцук* «костюм» (з нім. *Anzug*). Пор. бойк. *анцук* «одяг» (ОСБГ, I, 35); *бісагы* «зшита з цупкого полотна подвійна торба, яку носили, перекинувши через плече», що, очевидно, через польське і, далі, чеське посередництво запозичено з латинської мови (ЕСУМ, I, 176). Див. бойк. *бесагы* т.с. (ОСБГ, I, 50); *бокончі* «черевики» (з угор. *bakancs* «військовий черевик» (ЕСУМ, I, 108)); *білен:ук* «жіночий фартух із білого полотна»; *бунда* «безрукавка з овечої шкіри» (з угор. *bunda* «хутро, шуба, козх» (ЕСУМ, I, 295)).

Див. бойк. *бунда* т.с. (ОСБГ, I, 76), пор. пол. *бунда* «довге плаття (переважно дитяче)» (Лис., 37), зах.пол. *бунда* 'верхній одяг', 'жіноче плаття; сукня' (Арк., I, 37); *буркы* (одн. *бурок*) «зимове сукняне взуття, схоже на валянки» (від рос. *бурка* «повсякденний плащ» (ЕССЯ, I, 417; ЕСУМ, I, 302)). Див. бойк. *бурка* т.с. (ОСБГ, I, 77), пор. зах.пол. *бурка* 'верхній довгополий чоловічий одяг із сукна', 'ткана спідниця з вовняних ниток' (Арк., I, 38); *волока* «ремінець у постолах, мотузок у личаках» (псл. **velkti* «волокни, тягти» (ЕСУМ, I, 420)). Див. бойк. *волока* т.с. (ОСБГ, I, 141); *гачник* «очкур, шнур, мотузка, якою стягують штани». Див. бойк. заст. *гачник* «т.с.» (ОСБГ, I, 163), зах.пол. *гачкур* т.с. (Арк., I, 87); *гун'а* «верхній одяг, виготовлений з вовняних ниток, які звисали рівномірно всім виробам». Див. бойк. заст. *гуня* т.с. (ОСБГ, 199); *драбинка* «намисто, прикраса з перлів». Див. бойк. *драбинка* т.с. (ОСБГ, I, 231–232); *зап'ясок* «манжет на сорочці»; *зап'ятки* «стрічки для вплітання в коси»; *зап'яток* «каблук». Див. бойк. *зап'яток* т.с. (ОСБГ, I, 283); *кошуля* «чоловіча сорочка». Див. бойк. *кошуля* т.с. (ОСБГ, I, 384), пор. пол. *кошуля* «вишита сорочка» (псл. *košulja* (ЕСУМ, III, 70)), «жіноча блузка» (Лис., 105), зах.пол. *кошуля* 'сорочка', 'жіноче плаття' (Арк., I, 249); *курман'а* «одяг», «ганчір'я». Хоча *закурметатися* «закутатися» вживається. Див. бойк. *курманя* «барахло» (ОСБГ, I, 397); *машилик* «галстук» (вживається тільки старшим поколінням); *молодиця* «хустка з китицями, яку носили заміжні жінки». Пор. бойк. *молодиця* (ОСБГ, I, 450), зах.пол. *молодичкою* у зн. прис. 'зав'язувати хустку кінцями на потилиці, а не внизу підборіддя' (Арк., I, 318); *обшиўка* «комір, частина одягу, що облягає шию»; *онуча* «онуча, шматок тканини». Пор. бойк. *онучки* «онучки з овечої вовни» (ОСБГ, II, 20); *опас* «чоловічий пояс для підперізування штанів»; *питил'ки* мн. «сітка, в якій носили продукти» (рос. *авоська*). Див. бойк. *пательки* т.с. (ОСБГ, II, 58); *п'юка* «фартух». Пор. бойк. *півка* т.с. (ОСБГ, II, 64); *підопл'ічка* «підкладка або вставка в чоловічій сорочці народного крою». Див. гуц. *підопліче*, *підопл'єчник*, *підопл'єчник*, *підпл'єчник* т.с. (ГГ, 149); *плушка* «верхній жіночий одяг із плюшу»; *посто́лы* «м'яке селянське взуття з цілого чотирикутного шматка шкіри». Див. бойк. *постоли* «личаки» (ОСБГ, II, 122), зах.пол. *постіл* 'взуття з лик, підплетене низу двічі' (Арк., II, 77); *поуст'ани'кы* «валянки»; *р'ан'д'а* «лахміття, старий, дуже поношений, порваний одяг». Див. гуц. *ранді*, *ренда*, *ренді*, *рядні* т.с. (ГГ, 161), пор. бойк. *рядна* (ОСБГ, II, 199); *райтки* «галіфе, штани широкі над коліном, вузькі низу». Див. бойк. *райтки* т.с. (ОСБГ, II, 167); *с'ірак* «старовинний верхній чоловічий одяг». Пор. бойк. *сірак* (ОСБГ, II, 219); *солом'янка* «чоловічий солом'яний капелюх». Див. бойк. *солом'янка* т.с. (ОСБГ, II, 236), гуц. *соломнек* т.с. (ГГ, 175), зах.пол. *солом'янік* т.с. (Арк., II, 161); *уйош* «чоловічий піджак». Див. гуц. *уйош* т.с. (ГГ, 191), пор. бойк. *уйош* (ОСБГ, II, 315); *уові'вач* «довгий вузький

шматок тканини для сповивання немовлят». Див. зах.пол. *уові'вач* 'шнурок, яким об'язували поверх пелюшки сповиту дитину' (Арк., II, 58); *фартух* «спідниця з грубого домашнього полотна». Див. бойк. *фартух* т.с. (ОСБГ, II, 321), гуц. *фартух* т.с. (ГГ, 195), зах.пол. *фартух* т.с. (Арк., II, 220); *ходакы* «постоли, м'яке селянське взуття». Див. бойк. *ходаки* т.с. (ОСБГ, II, 343), гуц. *ходаки* т.с. (ГГ, 202); *холошин'и* «чоловічі широкі вовняні штани». Див. бойк. *холошині*, *колошині* т.с. (ОСБГ, II, 344), пор. гуц. *холошині* (ГГ, 202); *чп'иць* «очіпок, давній головний убір заміжньої жінки у формі шапочки». Див. бойк. *чп'иць* т.с. (ОСБГ, II, 362), пол. *чепак*, *чепек*, *чепік*, *чеп'єць*, *чеп'єц* т.с. (Лис., 230), зах.пол. *чеп'єць* т.с. (Арк., II, 248); *шп'рінка* «чоловічий шарф».

Архаїзація значної частини **назв кухонного начиння** у говірці с.Торунь зумовлена розвитком суспільно-економічних відносин. Сьогодні глиняний і дерев'яний посуд тут не використовується, що посприяло відходу деяких слів до пасивного складу: *гилит'а* «невелика дерев'яна посудина з кришкою» (з рум. *găleată* «відро, дійниця» (ЕСУМ, I, 492)). Пор. бойк. *гел'єтя* (ОСБГ, I, 171); *козуб* «короб, виріб з лубу, бересту, липи, лози для пакування чого-небудь». Зберігається тільки у вислові: *та'кыі / ги / козуб*. Пор. бойк. *козуб* т.с. (ОСБГ, I, 365), зах.пол. *козуб* 'посудина з березової або вільхової кори для ягід' (Арк., I, 234); *коновл'а* «глечик, дерев'яний посуд для молока»; *макітра* «глибока череп'яна посудина напівсферичної форми з широким отвором для розтирання маку». Див. бойк. *макітра* т.с. (СБГ, I, 427), *макотрик* «невелика, переважно полив'яна макітра» (Лис., 121); *пала'чайка* «щіточка з кількох пір'їн, квач для змащування сковороди, форми жиром»; *скоп'иць* «дійниця», що походить від пол. діал. *skopiec* id. < нім. *scaf*, *schaff* [1: 122]. Див. зах.пол. *скоп'єць* т.с. (Арк., II, 152); *тоўкан'а* «глиняна посудина для пиття води, молока тощо»; *хл'ібно́е ко́рыто* «хлібна діжка, в якій готували тісто на хліб»; *цебер* «низька дерев'яна діжка з двома вухами, в яку зливали помії». Див. бойк. *цебер* т.с. (ОСБГ, II, 351), пор. зах.пол. *цебер* 'невисока посудина з клепок, у якій для домашніх тварин готують їжу (Арк., II, 238) та ін.

Щодо **назв їжі й напоїв**, то вони піддаються архаїзації найменше. Ми виявили тільки лексеми *бур'ячка* «рідка страва з молодого листа буряка, заправлена сметаною», *русликы* «маринована сардина» (з нім. *Rüssel* [5: 38]) та *по'таш* «питна сода» (з нім. *Pottasche* – калієва сіль вугільної кислоти [5: 38]). Назви *зо'р'юка*, *мындра* «горілка» вживаються тільки старшим і зрідка середнім поколінням, замінюючись словом *вотка*.

З-поміж інших номенів помітної архаїзації зазнають такі: *бити лопат'кы* «рід ритуальної гри при покійнику»; *братный (брацкы) сын* «племінник»; *буда* «туалет» (з нім. *Büde* (ЕСУМ, I, 277)). Частіше вживаються лексеми *захід* чи *туалет*. Пор. бойк. *буда* (ОСБГ, I, 74), зах.пол. *буда* (Арк., I, 35); *бужн'а* «синагога». Зберігається тільки у вислові: *студи'но / йак* у *бужни*; *вар'вати* «берегти» (спі-

льнослов'янське запозичення з давньовірхньонімецької мови (ЕСУМ, I, 334)). Див. бойк. ¹варувати, ¹варовати т.с. (ОСБГ, I, 84), гуц. *варувати* т.с. (ГГ, 33); *варташ* «сторож», *варташовати* «стерегти»; *вга¹нути* «вгадати». Див. зах.пол. *вганути* 'передбачити, вгадати' (Арк., I, 46); *ва¹шанкы* «гуляння»; *ви¹чиркы* «вечорниці». Див. бойк. *вечірки* «т.с.» (ОСБГ, I, 94); *вил¹бити* «агітувати» (запозичене з польської мови (ЕСУМ, I, 345)). Пор. бойк. *вельбитисі* «чванитися, хвалитися» (ОСБГ, I, 89); *декунок* «окоп» (з нім. *Deckung*); *ка¹сарня* «казарма» (з польськ. *kasarnia* (ЕСУМ, II, 398)). Див. гуц. *касарня* т.с. (ГГ, 91); *ка¹туна* «солдат», *ка¹туны* «армія» (з угор. *katona* «солдат» (ЕСУМ, II, 406)); *кири¹т'ю* «особа, що стерегла колгоспні землі»; *клайбас* «ол'івець»; *лама¹н'а* «збирання кукурудзи, бобу (відбувалося в Східній Україні, куди виїжджали жителі села)». Див. бойк. *ламаня* т.с. (ОСБГ, I, 402); *ліс¹ниця* «дикі, квасні яблука». Витіснене словом *дичкы*. Див. бойк. *лісниця* т.с. (ОСБГ, I, 415); *лудити* «заманювати». Див. бойк. *лудити* т.с. (ОСБГ, I, 419); *нат¹ік* «глиняна долівка в хаті». Див. бойк. *натік* т.с. (ОСБГ, I, 478); *нумеро* «номер». Див. бойк. *номер* т.с. (ОСБГ, I, 495); *ніпа* «плюлька, приладдя для куріння». Див. бойк. *піпа*, *піпка* т.с. (ОСБГ, II, 60–61); *с¹іпка* «прилад для скрування сигарети»; *систр¹іниця* «племінник». Див. бойк. *сестр¹інець* т.с. (ОСБГ, II, 211); *франца* «сифіліс». Зберігається тільки в прокльоні: *побила*

бы т'а франца та ко¹роста / ўбы на т'обі доста!; *итрек(а)* «залізниця» (з нім *Strecke* [5: 43]). Див. бойк. *итрека* т.с. (ОСБГ, II, 391), гуц. *итріка*, *итріха* т.с. (ГГ, 221) тощо.

Безумовно, своєю науковою розвідкою ми аж ніяк не претендуємо на вичерпність, адже поза нашою увагою залишилися значна частина слів, які, зрідка вживаючись у мові старшого та середнього покоління, ще не застаріли повністю, однак виявляють виразну тенденцію до архаїзації.

Отже, в лексиці сучасної говірки с.Торунь спостерігається, з одного боку, збереження традиційних рис, а з другого – зникнення або ж заміна їх інноваціями. Це стосується здебільшого назв понять матеріальної культури (одягу, їжі, кухонного начиння тощо). Особливу роль у динаміці лексики відіграють суспільно-політичні та економічні чинники. Наприклад, повністю вийшли з активного вжитку лексеми *п¹ранник*, *кре¹сало*, *хода¹кы*, *с¹ірак*, *хо¹лоин'і*, *чи¹пиц'*, *бисагы* тощо, бо зникли позначувані ними реалії. Відходу деяких (здебільшого запозичених) слів до пасивного складу в досліджуваній говірці сприяє й українська літературна та російська мова, поступово витісняючи їх із активної сфери. Наприклад: *бамбет* – *д'іван*, *мындра* – *вотка*, *ка¹туна* – *солдат*, *франца* – *с¹іфіліс*, *систр¹іниця* – *плімін:ик*, *жиби¹л'юка* – *нос'овик*, *тиг¹а'з'ю* – *у¹т'ух*, *тешлик* – *коши¹л'ок* та ін.

Література

1. Дзензелівський Й.О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. – К.: Наук. думка, 1969. – 212 с.
2. Жуйкова М. Семантичні архаїзми в українських говорах // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць. – Ужгород, 2001. – Вип. 4. – С.224–227.
3. Козачук Г. Динаміка побутової лексики поліських говірок // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 196–198.
4. Лисиченко Л.А. Архаїчні назви одягу в східнослов'янських говірках // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К.: Наук. думка, 1971. – С.336–342.
5. Лопушанський В.М., Пиц Т.Б. Німецькомовні лексичні запозичення в говорах Західної України. – Дрогобич: Коло. – 2000. – 68с.
6. Майборода А.В. До питання про архаїчну лексику на Чернігівщині // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 202.
7. Николаев С.Л., Толстая М.Н. Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов. – М., 2001. – 230с.

Умовні скорочення назв джерел

1. Арк. – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Луцьк, 2000. – Т. 1–2.
2. ГГ – Гуцільські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я.Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
3. ОСБГ – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.
4. Лис. – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1974. – 260 с.
5. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–2006. – Т.1–5.
6. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974 – 1992. – Вып. I – XVIII.